

ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՆԾԱՆՕԹ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԳԻՐՔԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ)

ՄԻՀՐԱՆ Ա. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

mihran.min@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Վերջին տասնամեակներուն Հայաստանի Ազգային գրադարանը (ՀԱԳ) առանձին հատորներով լոյս ընծայեց հայ տպագիր գիրքի զանազան համահաւաք ցանկեր, որոնք կ'ընդգրկեն հայ գրատպութեան սկզբնաւորութենէն՝ 1512էն մինչեւ 1940 լոյս տեսած գիրքեր ու այլ հրատարակութիւններ: Աշխատանքը շարունակական է եւ նախատեսուած է ցուցակագրումը հասցնել մինչեւ մեր օրերը:

Այս յօդուածով կը ներկայացնենք նկարագրութիւնը ՀԱԳի հրատարակած 1851-1900¹ եւ 1901-20² թուականները ընդգրկող զոյգ հատորներուն մէջ չյիշատակուած 50 հայերէն գիրքեր, որոնք տպուած են 1861-1920 շրջանին ու կը պատկանին դոկտ. Հայկ Դեմոյեանի հայերէն հին գիրքերու անձնական հարուստ հաւաքածոյին (Երեւան): Գիրքերը գնուած են հին հրատարակութիւններու վաճառքի ելեկտրոնային աճուրդներէ եւ հայ թէ օտար զանազան գրավաճառներէ:

Մեր նկարագրած գիրքերէն առաջինը թէւ յիշուած է ՀԱԳի մատենագիտական հատորներէն մէկուն մէջ, բայց հատորը կազմողները անկէ օրինակ տեսած չըլլալով՝ իրենց տեղեկութիւնները քաղած են տպագիր միջնորդ աղբիւրէ մը, որ իր կարգին թերի նկարագրութիւն մըն է: Ներկայացուած բոլոր միւս գիրքերը նորայայտ հրատարակութիւններ են:

Ներկայացուած հրատարակութիւնները ունին աշխարհագրական լայն տարածում եւ տպագրուած են հայաշխարհի ու մանաւանդ արտերկրի տարբեր ոստաններուն մէջ, ինչպէս՝ Թիֆլիս, Կ. Պոլիս, Ս. Փետերպուրկ, Թեհրան, Մոսկուա, Գանձակ, Ալեքսանդրապոլ եւ մանաւանդ ԱՄՆի զանազան քաղաքներ՝ Նիւ Եորք, Պոսթոն, Ռոքսբուրի (Roxbury), Փրովիտենս եւ Ֆիլատելֆիա:

Գիրքերու բովանդակութիւնը եւս բազմազան է. կան ազգային կուսակցութիւններու, հայրենակցական եւ այլ միութիւններու եւ կազմակերպութիւններու ծրագիր-կանոնագրեր, պատմական բովանդակութեամբ գիրքեր, դասագիրք, երաժշտական, բժշկական, գրական-բանաստեղծական հատորներ, երգարան, օրացոյց եւն.:

¹ Հայ գիրքը 1851-1900 թուականներին, կազմ.՝ Ն. Ոսկանեան, Ա. Սաալեան, Մ. Սողոմոնեան, Օ. Գիւլումեան, Ա. Սահակեան, Ա. Թադեոսեան, «Գիրք» հրատ., Երեւան, 1999:

² Հայ գիրքը 1901-1920 թուականներին, կազմ.՝ Օ. Գիւլումեան, Ա. Ադամեան, Ա. Թադեոսեան, Ա. Սաալեան, Մ. Սողոմոնեան, Ա. Սահակեան, «Գիրք» հրատ., Երեւան, 2007:

Յատուկ հետաքրքրություն կը ներկայացնեն Հայաստանի առաջին հանրապետության առնչուող քանի մը հրատարակությունները (թիւ 47-49), օդապարիկի մասին գիրքը (թիւ 24), խոհանոցի ճաշագիրքը (թիւ 10), Յակոբ Պարոնեանի անմահացուցած հերոսներէն «Հրաշագործ» Մկրտիչ եպսկ. Տիգրանեանի³ հեղինակած *Ձայն Կիլիկիոյ* գրքոյկը (թիւ 2) են.:

Հեղինակներէն շատեր անծանօթ անուններ են, որոնցմէ այլ հրատարակություններ ծանօթ չեն մեզի, մինչ ուրիշներ ծանօթ են եւ հոս ներկայացուած գրքերը կու գան ամբողջացնելու անոնց գրական դիմագիծը:

Նորայայտ այս գիրքերը կը նպաստեն հայկական տպարաններու պատմութիւնը աւելի հանգամանալից ուսումնասիրելու գործին: Յիշուած են տըպարաններ, որոնցմէ ցարդ որեւէ այլ հրատարակութիւն ծանօթ չէ հայ գրատպութեան պատմութեան, ինչպէս օրինակ՝ Ս. Փեթերպուրկի Ա. Տռանշէլի տպարանը (1892), ուր տպուած գեղագրութեան տետրակ մը ներկայացուած է հոս (թիւ 3), կամ Թեհրանի Ա. Ս. Բէկնազարեանցի տպարանը, որ կը համարուի քաղաքի առաջին հայկական տպարանը (1892 կամ աւելի առաջ) եւ որուն հրատարակութիւններէն հոս ներկայացուած է միէջանի յայտարարութիւն մը (թիւ 4), ինչպէս նաեւ Ֆիլատելֆիոյ «Իտէալ» («Իդէալ») տպարանը, որ անծանօթ տպարան մըն է կրկին եւ որուն հրատարակութիւններէն հոս ներկայացուած են երեք գործեր (թիւ 26-27, 45) են.:

Ստորեւ՝ Դեմոյեանի հաւաքածոյին մաս կազմող եւ հայ տպագիր գիրքի մատենագիտական ցուցակներուն մէջ չյիշատակուած հրատարակութիւնները: Նկարագրութիւնները կատարած ենք ՀԱԳԻ որդեգրած նկարագրման սկզբունքներով: Գիրքերը դասաւորած ենք ըստ անոնց հրատարակութեան թուականներուն, իսկ նոյն տարուայ ընթացքին լոյս տեսածները՝ ըստ անոնց հեղինակներու կամ գիրքերու վերնագրերու այբենական շարքին:

1- *Այբբենարան հայերէն լեզուի*. - Աշխատասիրութիւն հայ աշակերտաց գիմնագիային Թիֆլիզոյ: Տետրակ Բ.: Թիֆլիս, ի հայ տպարանի Գ. Մելքումեանց եւ Հ. Էնֆիաճեանց, 1861, 52 էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 8.7x13 սմ., գինը՝ 20 կոպէկ:

Հաւանաբար *Հայ գիրքը 1851-1900* հատորին մէջ, թիւ 915ի տակ յիշուած «Այբբենարան գիմնագի. պատկերազարդ» (Թիֆլիս, 1861⁴) խորագրով գիրքն է, որմէ մատենագիտութիւնը կազմողները օրինակ չեն տեսած եւ իրենց տեղեկութիւնները քաղած են հայր Արսէն Ղազիկեանէն⁴, որ նոյնպէս օրինակ չէ տեսած եւ իր տեղեկութիւնները քաղած է հաւանաբար օրուայ

³ Իր մասին տե՛ս՝ Յ. Յ. Պարոնեան, *Ազգային ջոջեր, Ա.*, տպ. Յ. Գաւաթեան, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 81-96:

⁴ Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, առաջին պրակ*, տպ. Սբ. Ղազար, Վենետիկ, 1909, էջ 136:

պարբերական մամուլէն: Ղազիկեան «գիմնագ» բառով բնականաբար նըկատի ունի գիրքի շապիկին յիշուած «Աշխատասիրութիւն հայ աշակերտաց գիմնագիային» նախադասութիւնը:

2- ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍԿ.

Ձայն Կիլիկիոյ.- Կ. Պօլիս, տպագրեալ ի գործարան Զարդարեան, 1870, 24 էջ, շարուածքը՝ 10.2x16 սմ.: Տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է շապիկէն: Հեղինակը նշուած է գիրքի աւարտին:

Գիրքը՝ Անտիոքի գիւղերուն մէջ բողոքականութիւն եւ կաթոլիկութիւն տարածուելէ ետք, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ Մկրտիչ արք. Տիգրանեանի՝ Բերիոյ (Հալէպի) թեմի առաջնորդ նշանակուելուն եւ թեմէն ներս անոր ծաւալած գործունեութեան մասին է:

Գիրքի շապիկին Տիգրանեան գրած է հետեւեալը. «Կ'խնդրեմք ներողութեամբ սոյն տետրակը ժամ առաջ ծայրէ ի ծայր ուշի ուշով կարդալով, ապագային համար գուշակուած եւ նշմարուած՝ Կիլիկիոյ Հայ ժողովրդոց գալիք վտանգաւոր դէպքերու առաջքը առնելու խորհրդածութիւնը ընել. եւ դարման տանելու հնարը գտնալ եւ մեր նուաստութեան յայտնել», իսկ գիրքին մէջ նշած է, որ «Ով ոք սոյն տետրակիս մէջ գրուած նիւթերուն վրայօք հարցնելիք կամ խորհրդածելիք բան մը ունենայ, պէտք է ուղղակի Պատրիարքարանի Բարձր. դիւանն մասնաւոր նամակաւ մինչեւ ամսոյս վերջը ուղղէ եւ անմիջապէս պատասխանն ընդունի» (էջ 24): Հակառակ հեղինակի այս ծանուցումին, Պատրիարքարանի դիւանը, յանձին դիւանապետ Թովմաս Փափագեանի, լրագրական յայտարարութեամբ յայտնած է, որ ինք ո'չ մէկ առնչութիւն ունի յիշեալ տետրակին հետ, եւ թէ անոր հետ կապուած ռելէ հարցի համար ընթերցողը պէտք է դիմէ ուղղակի հեղինակին⁵:

3- ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Վ.

Հայկական նշանագրեր եւ ծաղկագրեր ծեռագործի համար.- Գեղագրութիւն եւ հրատարակութիւն Վ. Վարդանեանի: Հրատարակութիւն Վ. Վարդանեանի, Ս. Պետերբուրգ, տպարան Ա. Տոանշելի, 1890, թուագրուած 12 տախտակ՝ չի. (չհամարակալուած) 24 էջ, գինը՝ 50 կոպէկ⁶:

4- ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի թեմի հայ ժողովրդին.- Թեհրան, տըպարան Ա. Ս. Բէկնագարեանցի, 8 Ապրիլ 1892, 1 մեծադիր էջ, շարուածքը շրջանակով՝ 35.2x30.2 սմ.:

⁵ Մամուլ, *հանդէս շաբաթական*, Կ. Պոլիս, Բ. տարի, թիւ 56, 25 Յունուար 1870, էջ 447:

⁶ Տե՛ս նաեւ՝ «Ազգային հրատարակութիւնք 1890 տարւոյ», *Հանդէս ամսօրեայ*, Ե.(7):1891, էջ 215:

Նոյնն մէկական օրինակ ունին նաեւ Հայաստանի ազգային գրադարանն ու Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանը (ԳԱԹ), Համբարձում Առաքելեանի ֆոնտ, 3166:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան՝ Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի թեմի պատգամաւոր Համբարձում Առաքելեանի կոչ-յայտարարութիւնն է, ուր յայտնած է, որ կաթողիկոսական ընտրութեան իր թեկնածուն Խրիմեան Հայրիկն է:

Աւելցնենք, որ Առաքելեան ունի նոյն թեմային նուիրուած գիրք մը եւ՝ «Խրիմեան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրութիւնը» խորագրով (Թիֆլիս, տպ. Մ. Դ. Ռօտինեանցի, 1893, 78 էջ), ուր, ակնարկելով այս միէջանի հրատարակութեան, ըսած է որ տարբեր քաղաքներէ դիմած են իրեն՝ իմանալու թէ ինք, որպէս պատուիրակ, ի նպաստ որո՞ւ պիտի քուէարկէ, եւ ինք «Պարսկաստանում լրագիր չը լինելով, ես հրապարակեցի ապրիլի 8-ին մի յայտարարութիւն, ուղղած Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի թեմի հայ ժողովրդին, եւ ցրուել փոփ բոլոր քաղաքները՝ թէ Պարսկաստան եւ թէ Հնդկաստան», ապա գիրքին մէջ ընդարձակ մէջբերում մը ըրած է այս հրատարակութենէն (էջ 22-24):

5- Սահմանադրութիւն եւ ներքին կանոնադրութիւն Հայ երիտասարդ քրիստոնէական ընկերակցութեան ի Նիւ-Եորք.- Նիւ Եորք, տպագրութիւն Հ. Էկինեան, 1892, 23, 1 չի. էջ, շարուածքը՝ 7.8x12 սմ.: Շապիկին՝ Ընկերակցութեան խորհրդանշանը:

6- Ծրագիր Հողէի Լուսատրչական ուսումնասիրական ընկերութեան յԱմերիկա⁷. - Գիրքէն մեր տեսած օրինակի շապիկին վարի մասը, ուր յիշուած են տպագրութեան վայրի ու տպարանի տուեալները, թափուած հեղուկի պատճառով՝ մասամբ վնասուած է եւ գրութիւնը դարձած է դժուար ընթերցելի: Ընթերցելի են միայն այս տողերը. «Փիլիպպոսեան եւ Տիրանեան տըպարան, ...Avenue ... Mass.»: Տպուած է հաւանաբար 1894-1895ին, 2 չի., 17 էջ: Առաջին 10 էջերը հայերէն, յաջորդ 7 էջերը՝ անգլերէն, շարուածքը՝ 8.6x13.5 սմ.: Շապիկը զարդափակ, վրան՝ զարդ:

⁷ Հողէ.- հայաբնակ գիւղ, կը գտնուէր Խարբերդ (Մամուրէթուլագիզ) նահանգի համանուն գաւառին մէջ: Յիշեալ միութեան հիմնադիրները եղած են Պողոս Սիմոնեան, Գէորգ Թերզեան, Յակոբ Մաթօեան, Պետրոս Ասլանյան եւ Կարապետ Տէրտէրեան: Միութեան գործունէութեան մասին ամէլի մանրամասն տե՛ս՝ Վահէ Հայկ (աշխատասիրեց եւ կազմեց), *Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը. յուշամատեն պարմական մշակութային եւ ազգագրական*, Նիւ-Եորք, 1957 (կազմին վրայ՝ 1959), էջ 876-77. նաեւ՝ Հ. Եփրէմ Վ. Պողոսեան, *Պարմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*, Բ. հատոր, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1963, «Ազգային մատենադարան» մատենաշար, ՃՂԶ հատոր, էջ 147:

Գիրքին մէջ տրուած ծանօթութեան մը համաձայն (էջ 1), Ընկերութիւնը հիմնուած է 25 Դեկտեմբեր 1891ին եւ «*Իւր նոսմեայ գոյացեալ դրամական հասոյթէն եւ բարոյական ոյժերէն քաջալերուած՝ այժմ կ'ուխտէ շարունակել...*»։ Այս տողերէն պիտի ենթադրել, որ «Ծրագիր»ը տպուած է հաւանաբար 1894-95ին։

Ընկերութեան նպատակը ձեակերպուած է այսպէս. «*Ընկերութեանս միակ նպատակն է գիտիս Մայր եկեղեցւոյ հովանաւորութեան տակ հաստատելով վարժարանը՝ վերածել երկուքի, մին արական եւ միւսն իգական...*»։

Հայ տպագիր գիրքի մատենագիտական ցուցակներուն մէջ «Փիլիպպոսեան եւ Տիրանեան» տպարանը առաջին անգամ յիշատակուած է 1904-ին, իոն տպագրուած «Աստղիկ։ Տաղեր քնարերգական» անուն գիրքով, որուն վրայ տպագրութեան վայր նշուած է Միացեալ Նահանգներու Ռոքսբուր-*Roxbury* քաղաքը (Հայ գիրքը 1851-1900, էջ 98, թիւ 1139)։

7- «*Ֆրիցիւէն*» եւ «*Բաղդասար Աղբար կամ Ապահարզան*» թարգմանութեանց ծանուցագիր.- Տպուած է Մոսկուա, «Շարուած է Օ. Օ. Հերբէկ, Մոսկուա» (տպարան Օթոն Հերբէկի), 12 Փետրուար 1898, 1 էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 14.7x23.5 սմ.։

8- ՏՐՈՒՖՖ Ի. Ա.

Պաղ աղբրի մօտ եւ Լուրիկ ժողովրդական երգեր.- Հրատարակութիւն Ա. Կոստանեանի, Ա. Պետերբուրգ, Պուշկինեան տպարան, 1904, 5 էջ, շարուածքը՝ 20.3x26.6 սմ., գինը՝ 60 կոպէկ։

9- Ներքին կանոնագիր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ամերիկայի կոմիտէներու.- [Պոսթոն], տպարան «Հայրենիք»ի, 1905, 42 էջ, շարուածքը՝ 7.5x12.2 սմ., տիտղոսաթերթին ու շապիկին վրայ կուսակցութեան զինանշանը, շապիկինը՝ զարդափակ։

Կանոնագիրը ունի ԺԶ. գլուխ եւ 130 յօդուած։

10- *Խոհանոցի գիրք*.- Հրատարակուած Ուստրի Մարտիրոսաց եկեղեցւոյ Կանանց բարեսիրական ընկերութեան կողմէ, [Պոսթոն], Ադլանդեան տպարան, 1906, 52, 1 չի. էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 10.2x17.6 սմ։ Գիրքին սկիզբը կայ հրատարակող եկեղեցիին լուսանկարը։

Հայկական եւ ամերիկեան 120 ճաշերու բացատրութիւններ («կանոն»ներ) են, որոնցմէ իւրաքանչիւրին տակ նշուած է տուեալ բացատրութեան հեղինակ կնոջ անունը։

11- «Կոչ»։ Տպագրութեան վայրը չէ նշուած, հաւանաբար Գանձակ, 20 Յունվար 1906, 1 էջ, շարուածքը՝ 9.1x16.9 սմ.։

Հայ-թաթարական ընդհարումներու օրերուն Գանձակի հայուհիներուն ուղղուած կոչ է՝ ազգային ծառայութեան կոչ-խնդրանքով: Ան կ'աւարտի այս տողերով.

«Հայութեանը վրանգ է սպառնում

Հերիք է որքան լռեցինք:

Այժմս դէպի գործ»:

12- Հ. Յ. Դաշնակցութիւն. Ծրագիր: *Programme de la Fédération Révolutionnaire Arménienne*: Տպագրութեան վայր եւ տպարան չեն յիշուած: 1907, 24 էջ, շարուածքը՝ 9x14 սմ.: Տիտղոսաթերթին ու շապիկին՝ կուսակցութեան զինանշանը:

13- Ներքին կանոնագիր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ամերիկայի կօմիտէներու.- Պօսթըն, «Հայրենիք»ի տպարան, 1910, 45, 1 չի. էջ, շարուածքը՝ 7.7x11.5 սմ., շապիկին վրայ կուսակցութեան զինանշանը, տիտղոսաթերթին վրայ՝ զարդ:

Ունի ԺԶ. գլուխ եւ 126 յօդուած:

14- ՉԱՓՐԱՍ

Եղափոխական տղմաներ «Չափրաստերգութիւն»: Վերնագրէն անմիջապէս վար՝

«Անքա՛ն Տղմաներ կան որ

Տակաւին չեն լեցուած...

Կեղօ Ռիկ-Վէտա»:

Շապիկին վրայ, վերնագրէն վեր, «Յ» տառի նմանութեամբ կայ օձի մը նկարը: Արդե՛օք այդ տառը վերնագրին կցելով պիտի կարդալ «Յեղափոխական տղմաներ», փոխան՝ «Եղափոխական տղմաներ»ու: Ա. գրքոյկ: Տպագրութեան վայր չէ նշուած. հաւանաբար Միացեալ Նահանգներ-Նիւ Եորք, 1911, 15, 1 չի. էջ, շարուածքը՝ 8x14.3 սմ., գինը՝ 10 սէնթ: Շապիկը զարդափակ, վրան՝ նկար:

Ծաղրական բանաստեղծութիւններու ժողովածու մըն է՝ հեղինակին պատկանած Ռամկավար կուսակցութեան գործիչներուն եւ մանաւանդ՝ Մուշեղ եպսկ. Սերոբեանի մասին:

Նկարագրուած օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է շապիկէն:

Վերջին շապիկին առկայ է հետեւեալ հասցէն, որ հաւանաբար ծածկանունով հանդէս եկած հեղինակին հասցէն է եւ կը բացայայտէ անոր ինքնութիւնը.

Asdour Torokanian, 2 Centre Street, Salem, Mass.:

15- *Թափրոնը (Դեր. խումբի անդամոց պատկերներով)*.- Հրատարակութիւն Ուստրի Օժանդակ դերասանական խումբի, թիւ 1, Պոստոն, Կիլիկիա տպարան, 1912, 20 էջ, շարուածքը՝ 8.5x14.5 սմ., պատկերազարդ, շապիկին վրայ նկար:

16- *Устав общества потребителей в Большом Дюзкенте Джаджурского сельского общества Александропольского уезда Эриванской губернии (сельское хозяйство): Կանոնադրութիւն Մեծ-Դուքեանդ գիւղի (Ալեքսանդրապոլի գաւառ) «Գիւղատնտես» սպառողական ընկ..*- Բնագիրը հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով. ձախ էջին՝ ռուսերէն, աջին՝ հայերէն: Ալեքսանդրապոլ, տպարան «Շիրակ», 1912, 68 էջ, շարուածքը՝ 8.6x13.6 սմ.: Կանոնադրութիւնը ունի 65 յօդուած:

Նկարագրուած օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է շապիկէն:

17- ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ Յ[ԱԿՈԲ]

Յուշատետր Յ. Մատթէոսեան 1912 ԺԴ. Տարի.- Նոյնը նաեւ ֆրանսերէն, յունարէն եւ թրքերէն լեզուներով: Կ. Պոլիս, 1912, հրատարակիչ՝ Յակոբ Մատթէոսեան, տպարան Յ. Մատթէոսեան, շարուածքը՝ 8.2x12 սմ.: Գիրքին էջերը չեն թուագրուած:

Գիրքին առաջին 20 էջերը ֆրանսերէն են՝ ընդհանուր տեղեկութիւններ չափերու, կշիռքներու եւն.ի մասին, ապա տարուայ իւրաքանչիւր երկու օրերուն յատկացուած է յուշատետրի մէկ էջ, ուր թուականները նշուած են վերոնշեալ չորս լեզուներով:

18- ՕՔԷՐ-ՊԸԼՈՄ ՏՕՔԴ. ՄԱՔՍ

Ինչպէս բժիշկ մօրեղբայրս սորվեցուց ինծի ծննդական գործարաններու յալով բաները.- Թարգմանեց Յ. Թ. Հինդլեան, հրատարակութիւն «Մարմնամարգի, թիւ 1, Կ. Պոլիս, տպարան Կ. Քէշիշեան Որդիք, 1912, 48 էջ, շարուածքը՝ 6.8x13.2 սմ., գինը՝ 60 փարա:

19- ԻԻԹԻԻՃԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (գծագրեց, փորագրեց եւ տպագրեց)

Ալպօմ մենագրոց կը պարունակէ 522 Մենագրեր (երկու փառեր իրարու մէջ ագուցուած) որոնք պատրաստուած են այբ-ու-բէնական կարգաւ: Կօթիկ, Որնէսան, Լուի 14-15^{րդ}, Մօլդէոն եւ Առնուլօ ոճերով.- 1913, 29 էջ, շարուածքը՝ 22x15.5 սմ., գին՝ «քաղթօնակազմ»՝ 25 դահեկան, թղթակազմ՝ 20 դահեկան⁸:

Գիրքի Յառաջաբանին մէջ ըսուած է հետեւեալը.

⁸ Այս գիրքին մասին տե՛ս նաեւ՝ «Նոր հրատարակութիւնք», Հանդէս ամսօրեայ, Իէ(9):1913, երկրորդ շապիկին ներսի կողմը:

«Երեսուն տարիներ է ի վեր Փորագրութեամբ զբաղելով ասկէ չորս տարի առաջ Տպարան մը եւս հաստատած եմ:

Այս անգամ ազգիս օգտակար ծառայութիւն մը մատուցանելու եւ մասնաւոր յիշատակ մը թողած ըլլալու նպատակաւ ՄԵՆԱԳՐՈՅ (զոյգ գիրեր) ԱԼ ՊՕՄ մը հրապարակ հանած եմ, հայերէն եւ ֆրանսերէն որոնք նուրբ փորագրութեամբ եւ խնամեալ տպագրութեամբ պատրաստուած են Կօթիկ, Ռընէսան, Լուի 14-15^{րդ}, Մօպէռն եւ Առնուֆօ ոճերով. սոյն հատորները կարելուք են երկսեռ վարժարանաց գեղագրութեան, զարդագրերու, ձեռագործի, ոսկերիչներու, փորագրիչներու, տպագրիչներու, գեղարուեստի սիրահարներու իբր նմոյշ եւ զարդասրահներու իբր զարդ:

Հայերէն հատորը կը պարունակէ 522 մենագիրեր եւ 28 զանազան տիպարութեանց զինանշաններ իսկ ֆրանսերէնը 352 մենագիրեր, 28 զինանշաններ եւ 30 անուններ որոնք ամբողջ գիրերով ագուցուած են»:

Հակառակ որ Ալպօմը տպագրուած է 1913ին, բայց Դեմոյեանի յիշեալ օրինակը, իր սկզբնաւորութեան ունի այսպիսի ձեռագիր մակագրութիւն 1905 թուականի յիշատակութեամբ.

«Սոյն ալպօմը կը նուիրեմ իմ սիրելի աշակերտիս պրն. Տիրան Շիրինեանի:

Գ. Իսթիճեան, 3 Մարտ 1905, Կ. Պօլիս»:

20- «Ծրագիր-կանոնագիր Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան»:
Փրովիտէնս, տպարան «Պահակ»ի, 1913, 16 էջ, շարուածքը՝ 8.5x13.5 սմ.:
Շապիկին՝ կուսակցութեան զինանշանը:

Ծրագիր-կանոնագիրը ունի 33 եւ 9 յօդուած:

21- Ծրագիր-կանոնագիր Մեծկերտի⁹ ուսումն. Ընկերութեան.- Փրովիտէնս, տպարան «Երիտասարդ Հայաստան»ի, 1914, 12 էջ, շարուածքը՝ 8.5x14.3 սմ.: Տիտղոսաթերթին ու շապիկին վրայ միութեան խորհրդանշանը:

Ծրագիր-կանոնագիրը ունի 71 յօդուած:

22- Կանոնագիր Արաբկիրի հայերու ինքնապաշտպանութեան միութեան.- Պոսթօն, տպարան «Հայրենիք»ի, 1914, 13 էջ, շարուածքը՝ 6.9x11.8 սմ., տիտղոսաթերթը զարդափակ, վրան Միութեան զինանշանը «Ա. Հ. Ի. Մ.» տառերը եւ հիմնադրութեան թուականը՝ 1914: Կանոնագիրը ունի 53 յօդուած: Նկարագրուած օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է շապիկէն:

⁹ Մեծկերտ.- հայաբնակ քաղաք Խարբերդ նահանգի Տերսիմ գաւառին մէջ. ան կեդրոնն էր համանուն գաւառակին:

23- ՊՕՂՈՍ ՊԵՏՐՈՍ ԺԳ. ԹԷՐԶԵԱՆ (ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ)

«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ... Սիրեցեալ որդւոց Մերոց ի Քրիստոս... Ծանօթ է Ձեզ ամենուդ թէ...» սկզբնատողերով պատրիարքական յայտարարութիւն, տրուած՝ Բերա-Կ. Պոլսէն, 25 Հոկտեմբեր 1914ին, զոր ընդունած ենք որպէս տպագրութեան թուական: Տպագրուած է հաւանաբար Կ. Պոլիս, 1 էջ, շարուածքը՝ 14.9x21.2 սմ.: Վերելը կայ պատրիարքին խորհրդանշանը, իսկ վարը, պատրիարքի ստորագրութեան կողքին՝ անոր ցցուն կնիքը:

1911ին Հռոմի մէջ գումարուած հայ կաթողիկ սինհոդոսի ընդունած օրէնքներուն մասին է:

24- *Ավիօկարտը ընկերութիւն Society Aviogard Ամերիկեան մասնաճիւղի ծրագիրն.*- Պոսթոն, տպարան «Հայրենիք»ի, 1915, 24 էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 10.8x16 սմ.: Տիտղոսաթերթին ու շապիկին վրայ՝ նկար:

Գրքոյկը Տիգրան-Արամ անունով հայու մը կատարած մէկ գիտին մասին է: Ան պատրաստած է «Ավիօկարտ» անունով գործիք մը, զոր օդանաւով կամ օդապարիկով երկինք բարձրացող մարդիկ երբ արկածի հանդիպին, անոր շնորհիւ կրնան անվնաս վայրէջք կատարել: Գիրքի աւարտին կան օտար եւ հայ թերթերէ վկայութիւններ «Ավիօկարտ»ի վրայ կատարուած փորձերու յուսալիութեան մասին:

25- ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ ԳԻՍԱԿ Գ.

Պատերազմ: Բովանդակութիւն. Զարկ,- Կովկաս,- Տառապանքի մայրը,- Անդրանիկն առ Հայաստան,- Ո՞վ է պատերազմի պատասխանատուն,- Պատերազմ, Ճափոն, Եւ յաղթութիւն,- Պատերազմը ե՞րբ կը վերջանայ,- Կոչ ամերիկահայ հարուստներուն.- Պոսթըն, տպագրութիւն Ի. Ա. Երան, 32 էջ, շարուածքը՝ 10,2x13,9 սմ., պատկերազարդ, գինը՝ 30 սենթ:

Գիրքը անթուակիր է, բայց բովանդակութենէն մեկնելով կարելի է ենթադրել, որ տպուած է 1915-16ին, որովհետեւ հոն, քանի մը անգամ ակնարկութիւն կայ այն մասին, որ Համաշխարհային պատերազմը պիտի աւարտի 1916 թուականի Մայիսի վերջերուն (էջ 26, 29):

Տիտղոսաթերթն ու շապիկը զարդափակ, վրան՝ զարդ:

Գիրքէն օրինակ մը ունինք նաեւ մենք:

26- *Գողթան գրպանի երգարան ազգային, ժողովրդական եւ գեղջուկ երգերու.*- Հրատարակութիւն «Գողթան» երգչախումբի, Ֆիլատելֆիա, տը-

պարան Իդէալ մամուլ, 1915, 184 էջ, շարուածքը՝ 7x10 սմ.: Շապիկին վրայ նկար¹⁰:

Ազգային-յեղափոխական երգերու ժողովածու է, մանաւանդ՝ Դաշնակ-ցութեան առնչուած երգերու:

27- *Կանոնագիր Արաբկիրի Ուսումնասիրաց միութեան*. - Ֆիլատելֆիա, տպարան «Իտէլալ» մամուլ, հաւանաբար 1915, 16 էջ, շարուածքը՝ 7.8x10.3 սմ., տիտղոսաթերթը գծափակ:

Կանոնագիրը ունի 12 յօդուած:

Միութեան նպատակը եղած է «Նիւթապէս եւ բարոյապէս օժանդակել Արաբկիրի կրթական գործին, մասնաւորապէս փոխադրեալ եւ աղջկանց Կեդ-րոնական դպրոցներուն, անոնց կրթական եւ բարոյական մակարդակը բարձրացնելու համար» (էջ 3):

Գրքոյը կանոնակիր է, բայց վերջին էջին կայ այսպիսի գրութիւն. «Բա-րեփոխութեամբ եւ վաւերացումով Չորրորդ Պապը. ժողովէն, գումարուած ի Նիւ Եօրք, 1914 Դեկտեմբեր 25-27»: Այս տողերէն պիտի եզրակացնել, որ այս՝ Կանոնագրի Բ. տպագրութիւնն է, որ կատարուած պիտի ըլլայ հաւանաբար 1915ին:

28- *Հայ ազգային զինուորական խումբերուն զինուորին առաջին դասը: Կազմակերպական հրահանգներ*. - Տպագրութեան վայր չէ նշուած, [Նիւ Եօրք], Polyglot Press, 231 East 25th St., 7 էջ, շարուածքը շրջանակով՝ 9.2x13 սմ.: Տպուած է Առաջին աշխարհամարտի յայտարարութենէն ետք, Միաց-եալ Նահանգներու մէջ պատերազմի մասնակցութեան նպատակով հիմ-նուած հայ կամաւորական շարժման մասնակիցներուն յատուկ: Տպուած է հաւանաբար 1915ին կամ աւելի ետք: Ըստ *Հայ գիրքը 1851-1900* հատորին, Polyglot Pressը գործած է Նիւ Եօրքի մէջ, եւ հոն տպագրուած են երկու գիր-քեր (*Հայ գիրքը 1851-1900*, թիւ 7131 եւ 7586, առաջինը 1919ին իսկ երկրոր-դին թուականը ծանօթ չէ):

Նկարագրուած օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կա-տարուած է շապիկէն:

29- ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Օրացոյց 1916 Նահանջ փարոյն Քրիստոսի: Պատրաստեց Մուշեղ Ար-քեպիսկոպոս. - Պոստոն, տպարան «Ազգ»ի, 1915, 80 էջ, շարուածքը՝ 6.8x12.5 սմ., գինը 25 սէնթ: Շապիկը զարդափակ, վրան զարդ:

¹⁰ Հաւանաբար այս գիրքին մէկ այլ հրատարակութիւնն է բանասէր Վարդան Մատ-թէոսեանի յիշատակած նոյնանուն այլ երգարան մը, որ սակայն մասամբ տարբեր է մեր նկարագրած օրինակէն («Յովսէփ Նալպանտեանի *Ամերիկահայ գիրքի պատմութիւն. մատենագիտութիւն 1858-2011. հայկական բառարաններու համա-նօր պատմութիւն*», Հայկազեան հայագիտական հանդէս, ԼԳ:2013, էջ 521):

Օրացոյցի կողքին, ունի ամերիկահայութեան մասին կարեւոր վիճակագրական մաս, գրական-բանաստեղծական բաժին, ընդհանուր վիճակագրութիւններ, ժամանակագրութիւններ, գովազդեր են.:

30- Հայկական երեկոյթ Հ. Բ. Ը. Միութեան տասնամեակին առթիւ 1906-1916: Ի նպաստ Հայաստանի կարօտեալներուն Հայկական Բարեգործական Ընդ. Միութեան Նիւ Եորքի մասնաճիւղին կողմէ.- Շապիկին՝ «Յիշատակ Հ. Բ. Ը. Միութեան տասնամեակին: Souvenir Thent [այսպէս] anniversary of the Armenian General Benevolent Union»: Տպուած՝ Նիւ Եորք, Thenerso Press (տպարան Ներսոյ), 1916, 12 չի. էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 11x19.5 սմ.:

Հ. Բ. Ը. Միութեան տասնամեակին առիթով Նիւ Եորքի մէջ 30 Ապրիլ 1916ին կազմակերպուած հանդիսութեան յայտագիրն է:

Հանդիսութեան ընթացքին ներկայացուած է «Ողբերգութիւն Լեւոն Լուսինեանի» թատրերգութիւնը: Գրքոյկին մէջ կան նաեւ պատմական ծանօթութիւններ Լուսինեաններու եւ Բարեգործականի մասին, իսկ շապիկին կայ Լեւոն Լուսինեանի կիսանդրիին նկարը:

31- ՂԱԶԱՐԵԱՆ Դ[ԱՆԻԷԼ]

Ծիտիկի սէրը: Դաշտի շողիկ շաղիկներ.- Դաշնամուրի ծայնակցութեամբ, երաժշտութիւն Դ. Ղազարեանի: Հեղինակի երաժշտական հրատարակչական ֆօնդ: Հաւանաբար Թիֆլիս, 1916, 4 էջ, շարուածքը՝ 15.1x24.8 սմ., գինը՝ 50 կոպէկ:

«Ծիտիկի սէրը» խօսք՝ Յ[ովհաննէս] Աղաբաբի, «Դաշտի շողիկ շաղիկներ», խօսք՝ Ա[թաբէկ] Իսնկոյեանի:

Թուականը ճշտեցինք գրքոյկի վերջին շապիկին յիշուած Դանիէլ Ղազարեանի միւս հրատարակութիւններու թուականներուն համեմատութեամբ:

32- ՂԱԶԱՐԵԱՆ Դ[ԱՆԻԷԼ]

Հովն անուշ: Տանում են աղէ ջան.- Երկու երգ՝ քառաձայն խառն խմբի համար: Ներդաշնակութիւն Դ. Ղազարեանի: Հեղինակի երաժշտական հրատարակչական ֆոնդ: Թիֆլիս, 1916, 4 էջ, շարուածքը՝ 15.5x25.2 սմ., գինը՝ 50 կոպէկ:

Թուականը ճշտեցինք գրքոյկի վերջին շապիկին յիշուած Դանիէլ Ղազարեանի միւս հրատարակութիւններու թուականներուն համեմատութեամբ:

Ժողովրդական գոյգ երգերու մշակում մըն է:

33- ՄՈՒՇԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ [ՍԵՐՈԲԵԱՆ]

Արմենիա եւ Հայաստան (Պատմական-բանասիրական ուսումնասիրություններ).- Պոստոն, տպարան «Ազգ»ի, 1916, 39 էջ, շարուածքը՝ 8.5x13.7 սմ., գինը՝ 25 սենթ: Տիտղոսաթերթը զարդափակ:

Գիրքին վրայ տպագրութեան թուական չէ յիշուած: Զայն վերցուցած ենք հեղինակին *Դիպումներ եւ դպումներ (էջեր օրագրէս)* (Պէյրութ, տպ. «Ազգակ», 1932) աշխատութեան վերջին շապիկին տպուած «Հեղինակին ուրիշ երկասիրութիւնները» խորագրով ցանկէն:

34- *Որոշումներ Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի շրջանի 22-րդ Պատգ. Ժողովին 1915 քաղաքներ.*- Պոսթօն, «Հայրենիք»ի տպարան, 1916, 30 էջ, շարուածքը՝ 12x7 սմ.: Տիտղոսաթերթին կայ Դաշնակցութեան զինանշանը:

35- «*Քոյր իմ նագելի*», դաշնամուրի ծայնակցութեամբ.- Բանաստեղծութիւն Աւետիք Իսահակեանի, երաժշտութիւն՝ Դ[անիէլ] Ղազարեանի, հրատարակութիւն Շմաւոն Մալայեանի: Տպուած հաւանաբար Թիֆլիս, 1916, 4 էջ, շարուածքը՝ 19.3x27.4 սմ., գինը՝ 40 կոպէկ:

Թուականը ճշտեցինք գրքոյկի վերջին շապիկին յիշուած Դանիէլ Ղազարեանի միւս հրատարակութիւններու թուականներուն համեմատութեամբ:

36- «*Օրօր Նագիկին*», մեներգ դաշնամուրի ծայնակցութեամբ.- Բանաստեղծութիւն Կ[արապետ] Մելիք Շահնագարեանի, երաժշտութիւն Երուանդ Սարգարեանի, Թիֆլիս, հաւանաբար 1916, 4 էջ, շարուածքը՝ 17x26.1 սմ., գինը՝ 70 կոպէկ:

Թուականը ճշտեցինք հիմնուելով գրքոյկի վերջին շապիկին յիշուած Երուանդ Սարգարեանի «Լուսնակն անուշ» գործի թուականին հիման վրայ (1916):

37- *Յայտագիր Հայկազնեան ճեմարանի 1917-1918: Ուէսթ Սէնտ Լէյք Թրօյ, Ն. Ե. (Նիւ Եորք): Catalogue of The Armenian Institute of America 1917-1918: West Sand Lake, Troy, N.Y..*- Տպուած հաւանաբար Նիւ Եորք, 1917ին, 39 էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 9.5x16 սմ.:

Ուէսթ Սէնտ Լէյք Թրօյ, Նիւ Եորքի մէջ հիմնուած երկրագործական Հայկազնեան ճեմարանի ուսումնական ծրագիրն է:

38- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Գաղտնիք կանանց: Թարգմանուած չորս հարիւր տարուան ձեռագրէ Յովհաննէս անուն հայ արքեպիսկոպոսէ մը յօրինեալ.- Հրատարակութիւն Ի. Ա. Երան, Պոսթըն, 1917 կամ աւելի առաջ, 16 էջ, շարուածքը՝ 8.6x12.6 սմ., գինը՝ 0.10 տոլար: Գիրքին վրայ թուական չէ նշուած: Այն յիշուած է հր-

րատարակիչ Ի. Ա. Երանի մինչեւ 1917 հրատարակած գիրքերու մէկ ցանկին մէջ, որուն հետեւելով ճշտեցինք ասոր թուականը¹¹:

Նկարագրուած օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է շապիկէն:

Վերջին շապիկին վրայ առկայ է «Մեր հրատարակութիւնները»՝ Երան տպարանի հրատարակութիւններու ցանկը:

Գիրքը կը խօսի կիներու յղութեան, սաղմի, ծննդաբերութեան, յղացման արգելումի եւ նման հարցերու մասին:

39- ԱԶԱՐԵԱՆ ՄԿՐՏԻԶ Ն. (պատրաստեց), աջակցութեամբ Տ. ՏԻՐԱՅՐ Ծ. Վ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԻ:

Օրացոյց 1920.- Թոյ, Ն. Ե. (Նիւ Եորք), Ազարեան տպարան, 1919, 46, 1 չի. էջ, շարուածքը՝ 5.8x9.5 սմ., գինը՝ 25 սենթ: Օրինակները թուագրուած են: Մեր տեսած օրինակը շարքի 102րդ օրինակն է: Վերջին, չիւսմարակալուած էջին, կայ տպարանին գովազդը:

40- ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ, ՆՈՒՊԱՐ ՊՕՂՈՍ

Հայկական Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին առջեւ.- Բ. տիպ, Պոսթոն, տպարան «Հայրենիք»ի, 1919, 28, 4 չի., 1 քարտէզ, գին՝ 25 սենթ: Տպարանն ու թուականը յիշուած են երկրորդ շապիկին վրայ: Նկարագրուած օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է զոյգ շապիկներէն:

Հայ գիրքը 1851-1900 հատորին մէջ թիւ 7531ի տակ նկարագրուած գիրքի Բ. տպագրութիւնն է:

41- ԱՖՐԻԿԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏ (լէկար)

Sub Divo.- Հրատարակութիւն «Շրէշ» հրատարակչական ընկերութեան, Ալեքսանդրապոլ, տպարան Սանոյեանցի, 1919, 14, 2 չի. էջ, շարուածքը՝ 9.2x13.8 սմ., գինը՝ 3 րուբլի:

Բանաստեղծութիւններու ժողովածու է:

42- ԹՕԼԱՅԵԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴ

1919ի Կապոջին զարկեր.- Կ. Պոլիս, հրատարակութիւն-տպագրութիւն Օննիկ Բարսեղեան եւ Որդի, 1919, 48 էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 10x15.5 սմ., գինը՝ 25 դրշ:

Յառաջաբանը ստորագրած է Երուանդ Թօլայեան, որ խմբագիրն էր Կապոջին, բայց գիրքը խմբային աշխատանք է:

¹¹ Եղիշէ քինյ, Գալչնճեան, *Միջին դասընթացք մայրենի լեզուի*, հրատ.՝ Երան, Պոստոն, 1917, գիրքի վերջին շապիկին:

Կ. Պոլսոյ Հայկաշէն տարեգիրքը զայն նկատած է Թօլայեանի հեղինակութիւնը¹²:

43- *Ծրագիր Ազգային ռամկավարական կուսակցութեան*. - Պօստօն, տպարան «Ազգ»ի, Սեպտեմբեր 1919, 22 էջ, շարուածքը՝ 8x12.7 սմ.: Շապիկը՝ զարդափակ, մէջտեղը՝ փոքր զարդ:

Նոյն թուականին, նոյն վերնագրով եւ նոյն այս տպարանէն լոյս տեսած է այս գիրքին մէկ այլ հրատարակութիւնը, տե՛ս՝ *Հայ գիրքը 1851-1900 թ.*», թիւ 7032:

44- ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԹԱԴԷՈՍ (ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ, ԱՊՏԱԼ-ՄԷՋՐԷՑԻ)

Հայաստան հայոց տան. - Տպագրութեան վայր եւ թուական չեն նշուած, հաւանաբար Միացեալ Նահանգներ, 1919, 15, 1 չի. էջ, շարուածքը՝ 8.5x13.3 սմ., գինը՝ 75 սենթ: Շապիկը՝ զարդափակ, վրան՝ «Հայկական զինանշան» եւ այս գրութիւնը՝ «Նուէր յիշեալ գիւղի [հեղինակի ծննդավայր Չարսան-ճագ, Ապտալ-Մէզրէ գիւղի, Մ.Մ.] Քառասուն մանկանց եկեղեցւոյ շինութեան համար»: Մեծ մասամբ չափածոյ գործ մըն է: Աւարտին կայ գրութեան թուականը՝ 24 Փետրուար 1919:

Նկարագրուած օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է շապիկէն:

45- *Տեղեկագրութիւն եւ Անուանց ցանկ*. - Շապիկին վրայ՝ «Տեղեկագրութիւն Հայ Ազգային միութեան մէկ միլիոն տօլարի հանգանակութեան Ֆիլա.ի յանձնախումբին եւ Անուանց ցանկ հանգանակութեան մասնակցողներու»: Ֆիլատելֆիա, տպագրութիւն «Իտէալ մամուլ», առանց թուականի, հաւանաբար 1919 կամ 1920, 21 չի. էջ, շարուածքը՝ 12.8x17.7 սմ.: 1918ի Մայիսի վերջերուն մէկ միլիոն տօլարի հանգանակութեան համար Ֆիլատելֆիոյ մէջ հիմնուած յանձնախումբի գործունէութեան տեղեկագիրն է եւ նուիրատուներուն անուանացանկը:

46- ԳՈՒՐԵԱՆ Խ. Ս.

Ռամկավարութեան դերը երկրաշինութեան մէջ. - Պոսթօն, տպարան «Ազգ»ի, 1920, 22, 1 չի. էջ, շարուածքը՝ 8.4x14.1 սմ., գինը՝ 15 սենթ:

Գիրքին վրայ տպագրութեան թուական չէ նշուած, բայց *Ազգ* օրաթերթի 1920ի թիւերէն մէկուն մէջ ծանուցուած է անոր լոյսընծայումը¹³, որուն վրայ հիմնուելով՝ ճշտեցինք թուականը: Գիրքի աւարտին կայ նաեւ ծանուցում այն մասին, որ ի միջի այլոց մամուլի յանձնուած է Եղիշէ Վարդանեանի

¹² Հայկաշէն տարեգիրք, Ա. տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 393:

¹³ Ազգ, Պոսթօն, ԺԴ. տարի, 4 Օգոստոս 1920, էջ 1:

Վասպուրականի նահանջ քիւրոց հատորը, որ իսկապէս տպագրուած է 1920ին:

47- Հայ ժողովրդին.- «Հայ ժողովրդական կուսակցութեան Կենտրոնական կոմիտէ»ին կողմէ հայ ժողովուրդին ուղղուած կոչ է: Տպագրութեան վայր եւ թուական չեն նշուած, բայց բովանդակութենէն մեկնելով պիտի հաստատել, որ տպագրուած է Արեւելեան Հայաստանի մէջ, Հայաստանի առաջին հանրապետութեան տարիներուն, հաւանաբար 1920ին, 1 էջ, շարուածքը՝ 14.3x26 սմ.:

48- Հայկական դեսպանատուն Ուաշինկթընի մէջ: Ամերիկահայ գաղութին կողմէ նուէր Հայաստանի Հանրապետութեան: 50,000 փօլար է ամբողջ նուիրատուութիւնը.- Պօսթօն, Hairenik Press-տպարան «Հայրենիք», 1920, 8 չի. էջ, շարուածքը շրջանակով՝ 14.4x21 սմ.:

49- Յարգանք հայ բանակին.- Տպուած է Նիւ Եորք, Armenia Press, 1920, 8 չի. էջ, պատկերազարդ, շարուածքը շրջանակով՝ 15.2x21.8 սմ.:

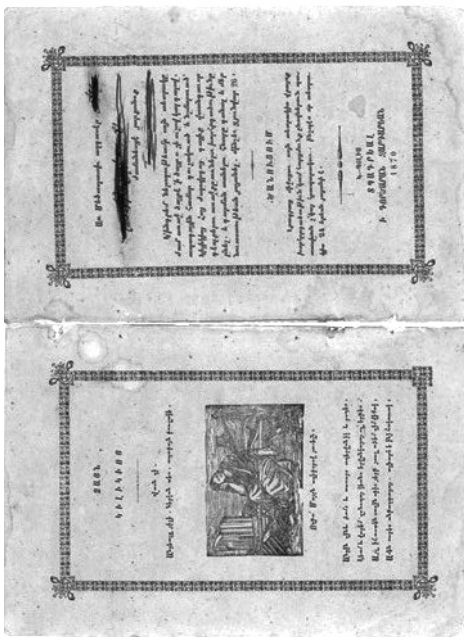
Հայոց բանակի մասին գրութիւններու ժողովածու մըն է, ուր գրութիւններ ունին Յովհաննէս Քաջազնունի, զօրավար Յ. Բագրատունի, Արմէն Գարօ եւ Դրօ: Կան նաեւ բանակին օժանդակելու կոչ եւ 9 Մայիս 1920ին Ֆիլատելֆիոյ մէջ տեղի ունենալիք հանդիսութեան ծանուցումը:

50- Վարդերեսեան Եղբարք գոհարավաճառք.- Ներկայացուցիչ Նիւ Եորքի եւ շրջակայի Քըլըմպիա կրաֆօնօլայի եւ ռէքլըրտներու: Տպագրութեան վայր չէ նշուած, հաւանաբար Նիւ Եորք, 1920էն առաջ, 40 էջ, պատկերազարդ, շարուածքը՝ 8.3x14.4 սմ.: Նկարագրուող օրինակը տիտղոսաթերթ չունի: Նկարագրութիւնը կատարուած է շապիկէն: Շապիկը զարդափակ, վրան՝ գոհարեղէնի նկար:

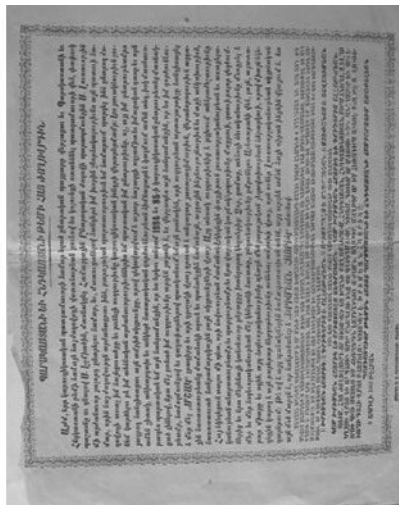
Էջ 27ի վրայ տրուած է երգահան Գ. Գալֆայեանի տպագիր գործերու ցուցակը, որ տպագրուած է 1920ին տպուած այլ գիրքի մը մէջ եւս¹⁴, այնպէս որ, այս եւս տպուած պիտի ըլլայ 1920ին, կամ՝ աւելի առաջ:

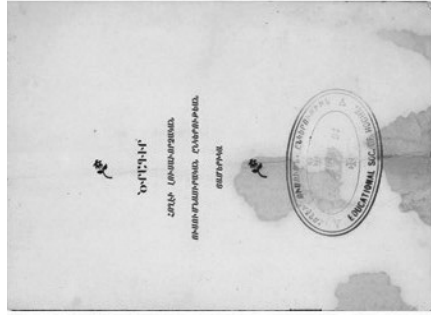
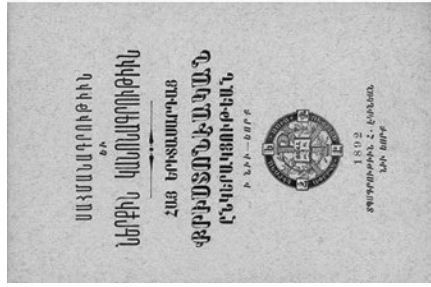
Վարդերեսեան Եղբայրներու վաճառատան գովազդն է՝ վաճառուող առարկաներու եւ մանաւանդ ծայնապնակներու նկարագրութիւններով, ուր տրուած են նաեւ ծայնագրուած երգերու բառերը:

¹⁴ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Դամբարան, տպ. Ներսո, Նիւ Եորք, 1920, էջ 31:

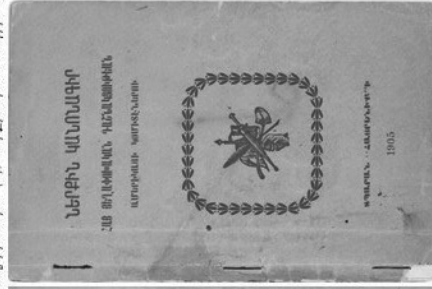
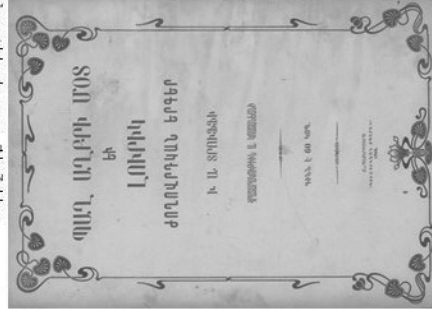

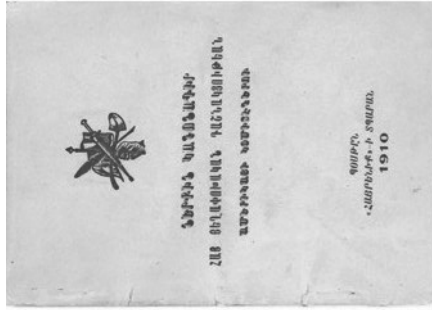
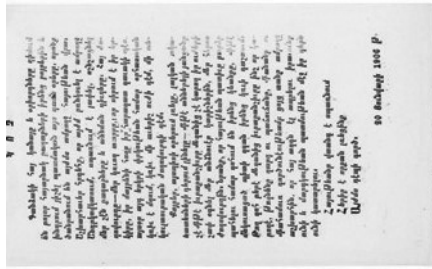
Վարդ շարք՝ Արքեպիսկոպոս Խաչիկյան Լեւոնի (1) և՛ Արարիկ Եղա՝ Տիգրանյանի, Յակոբ Կիսկիյի (2) Վարդ շարք՝ Վ. Վարդանյանի, Հայկական եղանակներ... (3) և՛ Համբարձում Սուքիասի, Պարսկաստանի եւ Հայաստանի... (4)

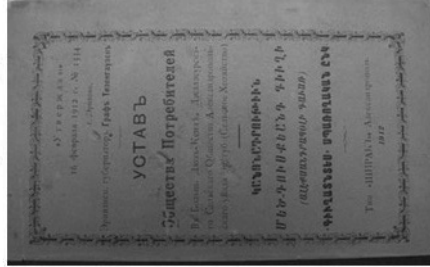

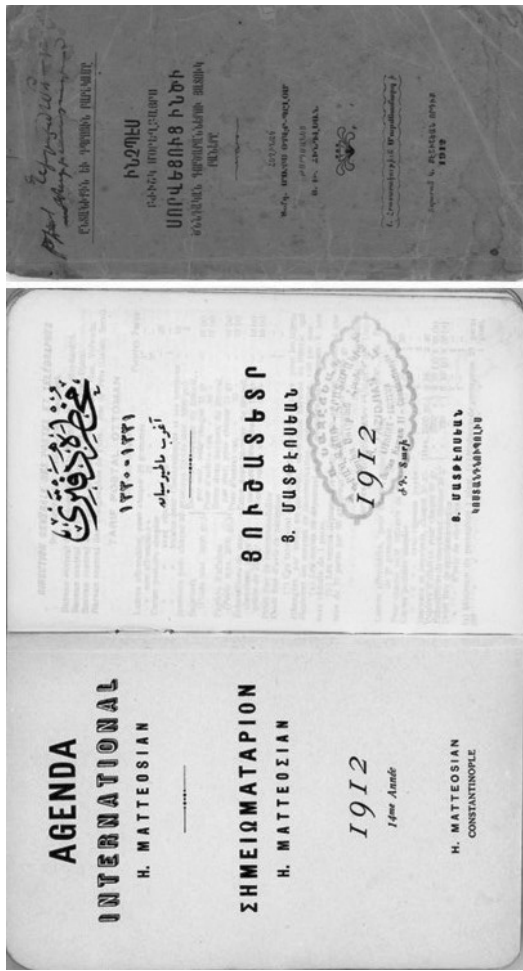
Վերի շարք՝ Սահմանադրություն և ներքին... (5), Ծրագիր Հոգի... (6) և «Զորացի» և «Բարդախ» ... (7)
Վերի շարք՝ Ի. Ա. Տոմարյան, Պաղ արքայի մայր... (8), Ներքին կանոնադր Հայ... (9) և Խրեանքի գիրք (10)

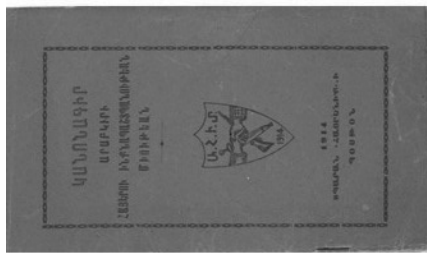
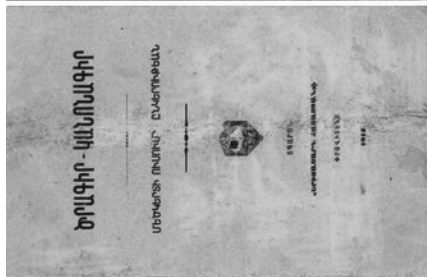
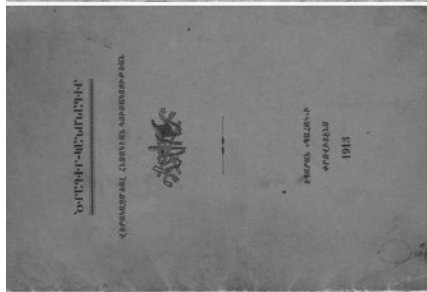
Վարդ շարք՝ «Կոչ» (11), Հ. Յ. Դարբնակցություն... (12) Ենթին կանոնադրի Հայ ... (13)
 Վարդ շարք՝ Չափառատ, Եղանակական արվեստներ... (14), Գալարեղ (15) և Կոմս ընթերցանա ընթերցանում (16)

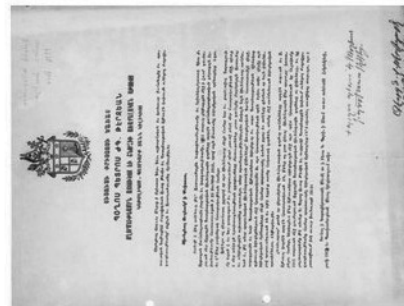
Վերի շարք՝ «Յ[սմիր] Մառթեոսյան. Յաշաղկար... (17) և ստոր. Մարտ Օրերի Պղծմ. Ռեպլիկա բոլշև... (18)
Վերի շարք՝ Գրիգոր Իսիկյան. Աղբյուր մեծագրաց... (19)

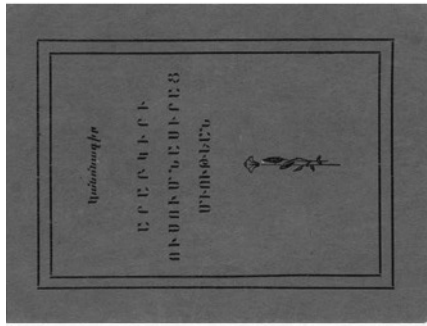

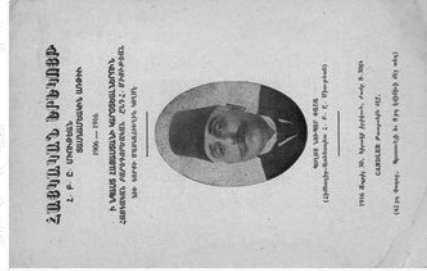
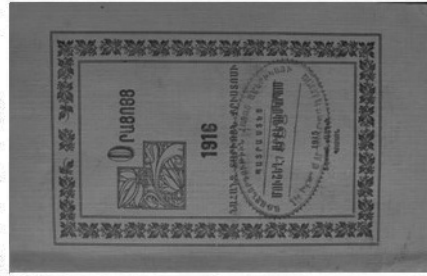
վերի շարք՝ Ծրագիր-կանոնագիր վերաբաղեցնել... (20) Ծրագիր-կանոնագիր Մեծկերպի... (22) Կանոնագիր Արաբկյոի... (22)

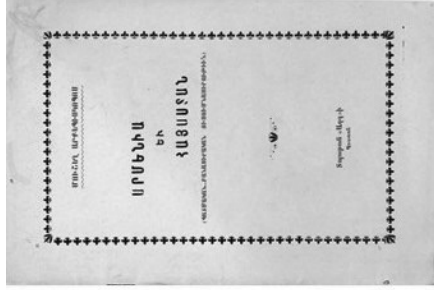
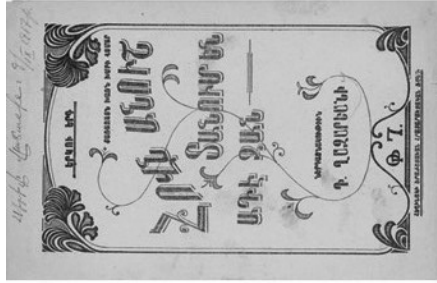
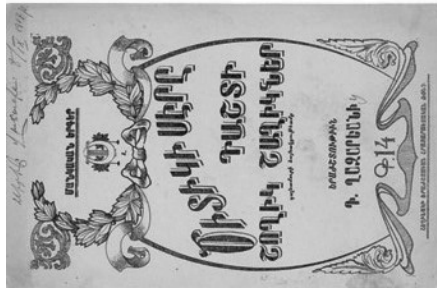
Վարի շարք՝ Պորոս Պետրոս ժ.Գ. Թերղեան... (23) Այլովայրդը ընկերություն... (24) եւ Գիսակ Գազանճեան, Պայտերազմ:

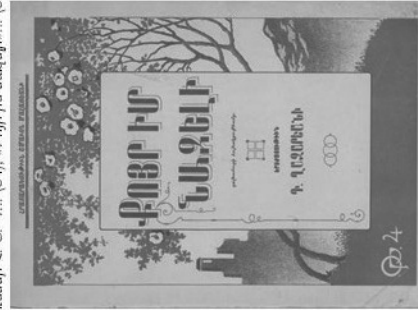
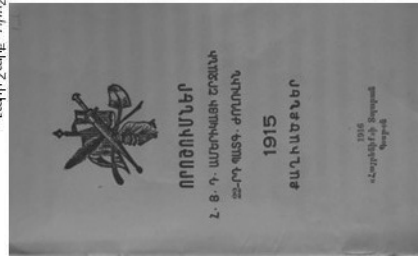
Վերի շարք՝ Գողթան գրական երգարան... (26) և Կաննազյո Արաբկյոյի հումանիզմ... (27)
 Վարի շարք՝ Հայ ազգային... (28) Մոռնոլ արքայականության, Օրացրց 1916... (29) և Հայկական երեկոյը Հ. Բ. Ը... (30)

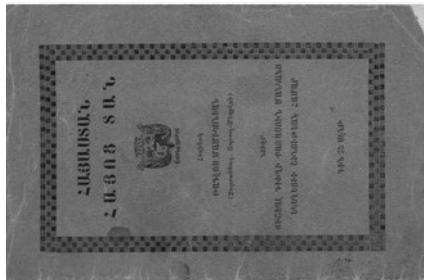
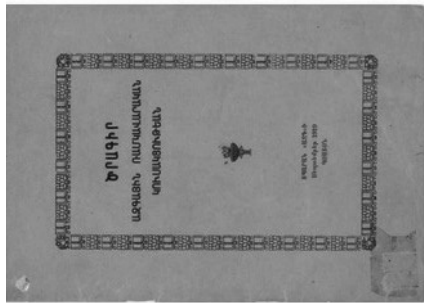

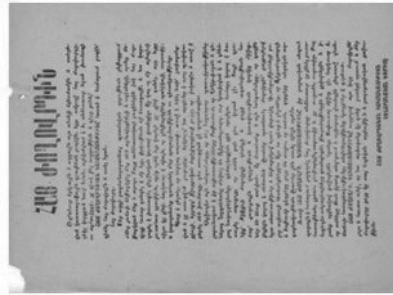
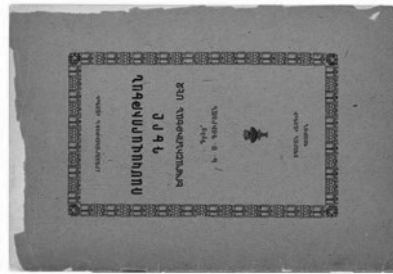
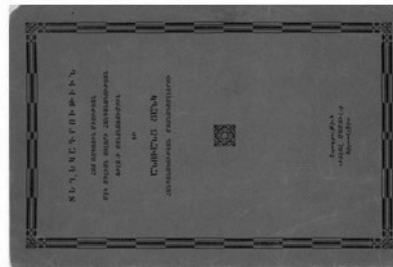
Վերին շարք՝ Դյանիկի Ղազարյան, Ծիլիկի սերունդ... (31), Դյանիկի Ղազարյան, Հովնանդ... (31) եւ Մուշեղ արքայապետի, Արսենի և Նիսիսի... (32)

Վերին շարք՝ Գրիգորյան, Գրիգորյան... (33) եւ «Օրոտ Լազարյան» (36)

Վեփի շարք՝ Երուանդ Թալալյան, 1919ի Կաթողիքի քաղաքը... (42), Ծրագիր Ազգային ուսման արարան... (43) եւ
 (Ծաղիկու Մաղիկունան, Հայաստանի հայրը գրան... (44)
 Վարի շարք՝ Տեղեկագրություններ եւ տնտեսական գրան... (45), Ի. Ա. Գրգրյան, Բազմակարգություններ դեղի արկաշխություններ... (46)
 եւ Հայ ժողովրդի (47)

Հայկական դեսպանատուն Ռաշինկերնի մէջ... (48) Յարգանք հայ բանակին (49) և Վարդերեսան եղբայր գոհարավաճառք (50)

UNLISTED ARMENIAN PUBLICATIONS (COMPLEMENTARY LIST OF THE BIBLIOGRAPHY OF ARMENIAN PUBLISHED BOOKS) (SUMMARY)

MIHRAN A. MINASSIAN
mihran.min@gmail.com

The author describes 50 books and booklets which were published between 1861 and 1920, and are not listed in any Armenian book bibliographies. The books belong to the rich collection of Dr. Haig Demoyan (Yerevan).

These books were published in different cities both in and outside historical Armenia, like Tbilisi, Constantinople, St. Petersburg, Tehran, Moscow, Kantsag, Alexandropole and, particularly, in different cities of the USA, like New York, Boston, Roxbury, Providence and Philadelphia.

The books have diverse contents. Some are by-laws of Armenian political parties, compatriotic unions, and other organizations. Others are historical, musical, medical, literary-poetic, or song books textbooks, calendars, etc. Many of the authors are unknown, and the existence of any other publications by them are unknown too. Others, however, are known names, and these books add to their literary legacy.

These newly found books help the comprehensive study of the history of Armenian printing as some of the printing houses mentioned in this article are not mentioned in any Armenian bibliographies.

